

**ԳԵՎՈՐԳ ՀԱԼԱՋՅԱՆԻ «ԴԵՊԻ ԿԱԽԱՂԱՆ» ՕՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՎ ՀԵՏՈ ԹՐԲԱՑԱԾ ՀԱՅԵՐԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ՝**

*Աննա Մ. Օհանջանյան
Մատենադարան, Հայաստան*

Գևորգ Հալաջյանի (Թափառականի) օրագրություն-հուշագրությունը լույս է տեսել ԱՄՆ-ում դեռևս 1932 թվականին, սակայն այդպես էլ չի արժանացել համապատասխան գիտական ուսումնասիրության և համակարգման: Խիստ ծավալուն այս աշխատանքն անգերագնահատելի սկզբնաղբյուր է 1924-1928 թթ. Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներում թրքացած և ուծացող հայերի վերաբերյալ: Հանրապետական Թուրքիայի Անկախության ատյանի առջև կանգնելու պարտադրանքով Հալաջյանը ճամփորդում է Ադանա, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Մալաթիա, բանտարկվում Սեբաստիայում, ավելի ուշ բանտից փախչում Բուլղարիա, ապա՝ Ամերիկա:

Սույն հոդվածում Հալաջյանի օրագրության հիման վրա փորձելու ենք վերլուծել Հայոց Ցեղասպանության ժամանակ թրքացած հայերի, «թրքացած» և ապա՝ սրբազանացված եկեղեցիների և մատուռների վերաբերյալ նրա թողած տվյալները, թրքացման դեպքերը, ձևերն ու մեխանիզմները՝ համեմատական անցկացնելով ավելի վաղ դարերում՝ Օսմանյան շրջանում կիրառվող իսլամացման ձևերի, մեխանիզմների և այդ գործընթացն առաջ մղող դերակատարների հետ՝ վեր հանելու համար ոչ միայն նմանությունները, այլև հայեցակարգի փոխարինման արդյունքում առաջ եկած տարբերությունները:

Բանալի բառեր՝ թրքացման մեխանիզմներ, մահմեդականացում, կրոնափոխություն, շեյխ Սայիդի ապստամբություն, Անկախության ատյան

Հոդվածը ներկայացվել է 02.09.2021: Ընդունվել է տպագրության 16.11.2021:

The article was submitted on 02.09.2021 and accepted for publication on 16.11.2021.

Статья поступила 02.09.2021 и была принята к публикации 16.11.2021.

Ինչպես հղել՝ Աննա Մ. Օհանջանյան, «Գևորգ Հալաջյանի «Դեպի կախաղան» օրագրությունը՝ Հայոց ցեղասպանության ժամանակ և հետո թրքացած հայերի վերաբերյալ սկզբնաղբյուր» *Ցեղասպանագիտական հանդես* 9, no. 2 (2021), 76-92:

How to cite: Anna M. Ohanjanyan, “Gevorg Halajyan’s diary ‘To the Gallows’ as a Primary Source on Turkified Armenians during and after the Armenian Genocide,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 9, no. 2 (2021): 76-92.

Как сослаться: Анна М. Оганджаниян, “Дневник Геворга Аладжяна ‘На виселицу’ как первоисточник о тюркизированных армянах во время и после Геноцида армян,” *Тсехаспанagitакан андес* 9, no. 2 (2021): 76-92.

1 Հոդվածը զեկույցի տեսքով ամփոփ ներկայացվել է «Հայոց ցեղասպանության, հայկական պահանջատիրության և արցախյան հիմնահարցի խաչմերուկներում. հետահայաց գնահատումներ և հեռանկարներ» միջազգային գիտաժողովի ժամանակ (2021 թ. սեպտեմբերի 16-18, Երևան, ՀՅԺԻ հիմնադրամ, ՀՀ ԳԱԱ):

Ներածություն

Գևորգ Հալաջյանը, նույն ինքը Թափառականը, ծնվել է Երզնկայի Բալաբանի լեռնապարի Խնձորենկ գյուղում, Հալաջյան գերդաստանում: Մինչև 1914 թ. ապրել է Դերսիմի լեռնաբնակ հայերի ու քրդերի մեջ: «Դեպի կախաղան» վերնագրված իր օրագրության մեջ Հալաջյանը ներկայացնում է իր գերդաստանի ճակատագիրը: 78 հոգանոց Եզակյան, Պալայան և Հալաջյան գերդաստանից 1915-1922 թթ. ընթացքում ողջ են մնում միայն երկու-երեք հոգի²: Երկու եղբայրները փրկվում են ջարդից՝ տեղափոխվելով Եվրոպա: Թե ինչո՞վ է զբաղվել Հալաջյանը 1915-1924 թթ.՝ դժվար է ասել: «Դեպի կախաղան»-ից տեղեկանում ենք, որ կնոջ և դստեր՝ Նունոյի հետ միասին բնակվել է Կոստանդնուպոլսում՝ Մեծ կղզում (Büyükada): 1924 թ. Գամեր Լուրժի անունով քուրդ ցեղապետի հետ համաձայնության գալով՝ Հալաջյանը փորձում է աջակցել Շեյխ Սայիդի կազմակերպած Դերսիմի ապստամբությանը³, ինչի համար 1925 թ. ձերբակալվում է, տեղափոխվում Խարբերդ, կանգնում Անկախության ատյանի (İstiklâl Mahkemesi)⁴ առջև և դատապարտվում տասնհինգ տարվա շրթայակիր բանտարկության և հարյուր մեկ տարվա բանտարկության՝ Սերաստիայի բանտում: Բանտում ստեղծում է գործակալական ցանց՝ թրքացած և թրքացող գավառահայության, մասնավորապես, կանանց և աղջիկների փախուստը Եվրոպա, ԱՄՆ, Սիրիա և Խորհրդային Հայաստան կազմակերպելու համար: 1928 թ. Հալաջյանը փախչում է Սերաստիայի բանտից, սկզբում՝ Կոստանդնուպոլիս, ապա՝ Բուլղարիա: Թե երբ է մեկնել ԱՄՆ, հայտնի չէ, սակայն 1932 թ. սկսած տեղեկություններ կան, որ բնակվել է ԱՄՆ-ի Մասաչուսեթս նահանգի Ֆոքսբորո քաղաքում: Նույն թվականին լույս է տեսել «Դեպի կախաղան» օրագրությունը: Բանաստեղծություններ է տպել Բոստոնում հրատարակվող «Հայրենիք» օրաթերթի գրեթե բոլոր համարներում՝ «Թափառական» մականվամբ⁵: 1955 թ. օգոստոսին Խորհրդային Հայաստանում՝ Ծաղկաձորում, գրում է «Դերսիմի հայերի ազգագրությունը» գիրքը, որի առաջին մասը տպագրվել է 1973 թ., իսկ մնացած մասը պահվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվում⁶: Այս արխիվի թղթապանակներից մեկում են պահվում նաև քրդական ապստամբություններին վերաբերող արժեքավոր տեղեկություններ, մասամբ, անտիպ⁷: Գևորգ Հալաջյանը մահացել է 1966 թ. ԱՄՆ-ում:

2 Գևորգ Հալաջյան, *Դեպի կախաղան* (Բոստոն, «Հայրենիք» տպ., 1932), 12:

3 Շեյխ Սայիդի ապստամբության վերաբերյալ տե՛ս Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925* (Austin, TX: University of Texas Press, 1989); Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Turkey 1913-1950* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 122-148.

4 Անկարայում և Դիարբեքիրում գործող Անկախության ատյանների վերաբերյալ տե՛ս Üngör, *The Making of Modern Turkey*, 127-130:

5 Օրինակի համար տե՛ս, Գևորգ Հալաջյան, «Հօրս տունը», *Հայրենիք* 121, no. 1, (1932), 35:

6 Տե՛ս Գևորգ Հալաջյան, «Դերսիմի հայերի ազգագրությունը», *Հայ ազգագրություն և բանասիրություն: Նյութեր և ուսումնասիրություններ*, հ. 5 (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1973), 8:

7 Գևորգ Հալաջյան, «Դերսիմի ազգագրական նյութերը», ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրու-

Վերջին տասնամյակում Հալաջյանի «Դեպի կախաղան» օրագրության նկատմամբ հետաքրքրությունը Հայաստանում բավականին աճեց: Արևելահայերենով վերատպվեցին գրքի՝ հայերին վերաբերող դրվագները⁸, եղան դասախոսություններ նրա մասին⁹, սակայն հանրության հետաքրքրությունը հիմնականում բևեռվեց Հալաջյանի կերպարին՝ որպես «ընդօրինակման արժանի հերոսի»¹⁰, և այն հնարքներին, որոնցով վերջինս գործում էր բանտում և հաջողում իր ծրագրերը: Արդյունքում հեղինակի օրագրությունը քիչ թե շատ հանրայնացվեց, սակայն դրա պարունակած հարուստ նյութը համակարգված գիտական ուսումնասիրության այդպես էլ չարժանացավ: Դեռ 2015 թ. նախատեսվում էր օրագրությունն ամբողջությամբ թուրքերեն թարգմանել և տպագրել այն Կոստանդնուպոլսում, սակայն մինչ օրս տեղեկություն չունենք արդյունքի վերաբերյալ¹¹: Հալաջյանի օրագրությունն այս պահին ամբողջությամբ փոխադրված է արևելահայերենի, թարգմանված է ռուսերեն¹² և սպասում է իր հրատարակչին:

Թափառականը տպագրությունից առաջ խմբագրել է օրագրությունը: Իր իսկ պնդմամբ օրագրության մի շարք հատվածներ չեն ներառվել տպագիր հատորի մեջ, փոխվել են նաև որոշ դերակատարների անունները: Այդ պատճառով դժվար է ասել, թե ինչպիսին է եղել բնագրի բովանդակությունը: Տեղեկություններ չունենք նաև այն մասին, թե որտեղ է այսօր պահվում բնագիրը, որն, անշուշտ, շատ ավելի կարևոր տվյալներ է պարունակում, քան տպագրված հատորը: 1928 թ. բանտից փախուստից ու Կոստանդնուպոլիս մեկնելուց հետո տեղի ունեցած դեպքերի մանրամասները Հալաջյանը խոստանում է մաս-մաս տպագրել «Հայրենիք» օրաթերթում, ինչպես նաև հրատարակել օրագրության երկրորդ հատորը, որն այդպես էլ լույս չի տեսնում¹³:

Հանրապետական Թուրքիայի Անկախության ատյանի առաջ կանգնելու համար Հալաջյանն անցել է Մերսին, Ադանա, Ուրֆա, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Մալաթիա երթուղով և հասել Սերաստիա՝ արձանագրելով տեսածն ու լսածը Հայոց ցեղասպանությունից հետո հայերի շարունակական թրջացման վերաբերյալ¹⁴: Սույն հոդվածում Հալաջյանի օրագրության վերլուծության հիման վրա փորձելու ենք

թյան ինստիտուտի արխիվ, գործ 5ա (մեքենագիր):

8 Թափառական (Գևորգ Հալաջյան), *Դեպի կախաղան*, խմբ.՝ Արծրուն Պեպանյան (Երևան, 2014):

9 Գևորգ Հալաջյան, *Դեպի կախաղան*, Մաս 1, <https://www.youtube.com/watch?v=qx9Oji9qWuc>, դիտվել է 18.10.2021:

10 «Վերելք» ակումբի տեսաշարը <https://livenews.am/press/tag/գևորգ-հալաջյան/>, դիտվել է 18.10.2021:

11 Գևորգ Հալաջյանի «Դեպի կախաղան» բանտային օրագիրը, <https://www.aravot.am/2015/03/05/548207/>, դիտվել է 21.10.2021

12 Օրագրությունը արևելահայերենի փոխադրել և ռուսերեն է թարգմանել Մհեր Բեյլերյանը: Մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում թարգմանչին՝ դրանց անտիպ օրինակները մեզ տրամադրելու համար:

13 Հալաջյան, Դեպի կախաղան, 845 էջի ծանոթագրությունը: Այստեղ Հալաջյանը խոստանում է նկարագրել հանգամանքները, որոնց պատճառով ստիպված եղավ լքել Պոլիսը, սակայն մինչ օրս դրանք մնում են չբացահայտված, ինչպես և պատճառը, թե ինչու Թափառականն այդպես էլ չհրատարակեց օրագրության երկրորդ մասը:

14 Օրագրության մեջ Թափառականը գետնից է Պոլսից Սերաստիա իր անցած ճանապարհի գծագիր քարտեզը: Տե՛ս Հալաջյան, *Դեպի կախաղան*, 840:

ներկայացնել և վերլուծել քեմալական Թուրքիայում հայերի թրքացման մեխանիզմներն ու եղանակները, որոնք հեղինակը նկարագրում է՝ քաղելով դրանք իր գրույցներից այս կամ այն թուրք, քուրդ կամ էլ թրքացած հայ պաշտոնյայի հետ: Համեմատական ենթանցկացնելու նաև Օսմանյան Թուրքիայում քրիստոնյաների թրքացման տարածված եղանակների հետ՝ վեր հանելու համար քեմալական Թուրքիայում կրոնափոխության հայեցակարգի մանրամասները:

Հայերի թրքացման մեխանիզմները

«Դեպի կախաղան»-ը մահմեդականացման, ավելի ճիշտ, թրքացման դեպքերի մի ողջ շտեմարան է, որն անհրաժեշտ է քննել, վերլուծել և այդ հենքի վրա որոշակի ընդհանրացումներ անել, որոնք խիստ կարևոր են ներկայիս իրավիճակը ճիշտ գնահատելու համար, քանի որ այսօր մեր արած շատ հարցադրումներ արդեն իսկ գտել են իրենց պատասխանը Հալաջյանի գործում:

Օրագրությունն սկսվում է 1924 թ. նոյեմբերի 25-ով և ընդգրկում է Հայոց ցեղասպանության սկզբնավորումից տասը տարի անց Արևմտյան Հայաստանի ամայացող և թշվառության մեջ գտնվող գավառներում հայերի՝ մեծ թափ առած թրքացման, հայերի և քրդերի կոտորածների, լեռնաբնակների ապստամբությունների մանրամասն նկարագրությունները:

Օսմանյան կայսրությունում հատկապես 17-18-րդ դարերում մահմեդականացումը տեղի էր ունենում երկու եղանակով՝ բանավոր՝ «շահադան»¹⁵ արտասանելով կամ թվատությամբ¹⁶: Երկու դեպքում էլ թրքացումն ուղեկցվում էր անվանափոխությամբ, այսինքն՝ կրոնափոխը վերցնում էր թուրքական անուն: 17-րդ դարի հեղինակ Երեմիա Չելեբի Քյոմյորճյանն (1637-1695) իր անտիպ «Գիրք պատմաբանությունաց»¹⁷ աշխատության մեջ հանգամանորեն նկարագրում է այսպես կոչված «ակամայից», այսինքն՝ խաբեությամբ հրահրված կրոնափոխությունների մեխանիզմները¹⁸: Հայերի համար թրքացման ամենից վտանգավոր եղանակը թվատությունն էր: Բանավոր կրոնափոխությունը հնարավորություն էր տալիս ծածուկ դավանել

15 «Շահադա»-ն (արաբ. *aš-šahādah*) մահմեդական հավատի խոստովանությունն է՝ սեղմ ոճով շարադրված, որը երեք անգամ արտասանելով յուրաքանչյուրը կարող էր ընդունել իսլամ: Վերջինիս բովանդակությունն էր. «Ես վկայում եմ, որ չկա Աստված Ալլահից բացի, նաև վկայում եմ, որ Մուհամեդը նրա պատվիրակն է»:

16 Օսմանյան կայսրությունում կրոնափոխության մեխանիզմների և նպատակների մասին տե՛ս Marc David Baer, *Honored by the Glory of Islam* (Oxford: Oxford University Press, 2008); Tijana Krstić, *Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2011).

17 Երեմիա Չելեբի Քյոմյորճյան, *Գիրք պատմաբանությունաց*, Վենետ. ձեռ. 509, 234ա-264ա:

18 «Ակամայից» կրոնափոխությունների վերաբերյալ տե՛ս Krstić, *Contested Conversions*, 143-164. Երեմիա Չելեբին նկարագրում է խաբեությամբ կրոնափոխելու բազմաթիվ եղանակներ և օրինակներ, որոնցում ներգավված էին օսմանյան հասարակության բոլոր խավերի, սեռի և տարիքի իսլամադավանները՝ սկսած սուլթաններից մինչև թուրք մանչուկներ: Քյոմյորճյան, *Գիրք պատմաբանությունաց*:

քրիստոնեությունը, սակայն թլփատությունը խարան էր ողջ կյանքի ընթացքում: Ինչպիսին էլ լինե՞ր կրոնափոխության եղանակը, իսլամ ընդունելուց հետո այն «ուրանալը» անվերապահորեն հանգեցնում էր մահապատժի: «Կրոնս հայիոյեցիր» ամբաստանությամբ մահմեդականները հաճախ էին մղում քրիստոնյաներին թրքացման, մինչդեռ «ուրացման» մեղադրանքը շատերի նահատակության պատճառ էր դառնում¹⁹: Մահմեդականացման պատճառները բազմազան էին՝ բռնի, խաբելությամբ, նաև կամավոր²⁰, սակայն զանգվածային բնույթ էին կրում միայն որոշակի ժամանակաշրջանում և որոշակի քաղաքականության պարտադրման արդյունքում, օրինակ՝ *քաղըզադելի*ների շարժման տարբեր փուլերի ընթացքում, երբ մահմեդականացման գործընթացին լծվում էին ստորին խավերի ներկայացուցիչները, այսպես կոչված «շուկայի զանգվածը»²¹, ինչպես նաև սուլթան Մեհմեդ IV-ի (1648-1687) և քարոզիչ Վանի Մեհմեդ Էֆենդիի (մահ. 1685) մաքրակրոնության քաղաքականության պարտադրմամբ²²:

Դատելով Հալաջյանի օրագրությունից՝ թրքացման մեխանիզմները նոր ձևավորվող, աշխարհիկացման և արդիականացման ճանապարհը բռնած քեմալական Թուրքիայում տարբերվում էին նախկինում ընթացող մահմեդականացման գործընթացից: Քեմալական Թուրքիայում հստակորեն կատարվում էր հայեցակարգի փոխարինում (անգլ. concept substitution): Այսպես, Օսմանյան շրջանում լայն տարածում ստացած «կրոնս հայիոյեց» ամբաստանությունը, որը հրաշալի գործիք էր մահմեդական հասարակության ձեռքին՝ քրիստոնյաներին կրոնափոխելու համար, ոչ թե վերացավ, այլ նոր ժամանակներում պարզապես փոխարինվեց՝ «Գազի փաշային հայիոյեց» ամբաստանությամբ: Եթե որևէ մեկը, տեղի կամ անտեղի, ամբաստաներ «Գազի փաշային հայիոյեց» համար, նախ ծեծի էր ենթարկվում, ապա դատապարտվում մեկից-երկու տարի բանտարկության²³: Հայերի պարագայում այսպիսի ամբաստանությունն անխուսափելիորեն հանգեցնում էր թրքացման:

19 Ժամանակագիրները նահատակությունների բազմաթիվ պատմություններ են գրի առել, որոնցից, թերևս ամենից արժանահավատները Երեմիա Չելեբիի՝ որպես ականատեսի պատմություններն են:

20 Ըստ 17-րդ դարի մեկ այլ ժամանակագրի՝ Գրիգոր Դարանաղցու (մահ. 1643 թ.), կամավոր իսլամացման պատճառ կարող էին լինել անտեղյակությունը, պարտքերը և, իհարկե, ամուսնությունները մահմեդական կանանց հետ: Գրիգոր Դարանաղցի, *Ժամանակագրություն*, խմբ.՝ Մեսրոպ Նշանեան (Երուսաղեմ: Սր. Յակոբեանց տպ., 1915):

21 Քաղըզադելիների շարժման վերաբերյալ տե՛ս Madeline C. Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Post Classical Age* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988), 129-182. Idem, "The Kadizadeli: Discordant Revivalism in the Seventeenth-Century Istanbul," *Journal of Near Eastern Studies* 45, no. 4 (1986): 251-269: Շարժման փուլերի և քաղաքական բաշխվածության վերաբերյալ տե՛ս Marinos Sariyannis, "The Kadizadeli movement as a Social and Political Phenomenon: the Rise of a Mercantile Ethic?" in *Political Initiatives from the Bottom-Up in the Ottoman Empire* (Halcyon Days in Crete VII, A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009), ed. A. Anastasopoulos (Rethymno: Crete University Press, 2012), 263-289; Ekin Tuşalp Atiyas, "The 'Sunna-Minded' Trend," in *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century* (Handbook of Oriental Studies. Section 1 The Near and Middle East), vol. 125 (Leiden: Brill 2018), 233-278.

22 Baer, *Honored by the Glory*, 105-119.

23 Հալաջյան, *Դեպի կախաղսն*, 402:

«Քեմալական եռոտանու», այն է՝ կրոնի, ազգության և աշխարհիկացման²⁴ խառնուրդ քաղաքականության պարտադրմամբ կերտվում էր թուրքական նոր ինքնություն, որի համար բավարար չէր լոկ մահմեդականացումը²⁵։ Մահմեդականացումը բուն թրքացման առաջին փուլն էր միայն։ Մուստաֆա Քեմալը հիացած էր «ազգի կերտման գործընթացում կրոնի միավորիչ ուժով»²⁶, և ձգտում էր ստեղծել աշխարհիկ պետական իսլամ՝ ի հակադրություն ժողովրդական հետամնաց իսլամի, որը համարում էր արդիականացման խոչընդոտ²⁷։ Մահմեդականացման փուլից հետո, այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ էր ջնջել ազգային, «հետադիմական» կրոնական գիտակցությունը, և ներարկել «նոր թուրքի» գիտակցություն, ինչը համատարած կիրառվում էր հատկապես անպաշտպան մնացած գավառահայերի նկատմամբ։ Հայոց ցեղասպանության տարիներին արդեն իսկ իսլամացած հայերն անցնում էին ուծացման երկրորդ փուլով՝ վերջնական թրքացմամբ։ Այն, որ հայերի թրքացումն ու ուծացումը քեմալական պետության օրակարգում էր, և վերջինիս «սոցիալական ինժեներիայի» (անգլ. social engineerig) կարևոր թիրախներից մեկը, հստակ երևում է Գևորգ Հալաջյանի և Ադանայի գաղտնի ոստիկան Ալիի միջև եղած խոսակցությունից, որի ընթացքում Ալին հայտնում է, որ վերջին տարիներին հայերի թիվը ճշտելիս, պաշտոնական տեղեկագրում հաստատել էին, թե հայ չկա Ադանայում, քանի որ այդպես էր հրահանգված²⁸։ Իրականում, Ադանայում կար 460-ից ավելի հայ, որոնք ապրում էին թուրքի անունով և հայտարարում, թե թուրք են։ Քչերն էին կրոնափոխությունից հետո պահում իրենց ազգային ծագումը։ Եթե կային այդպիսիք, ապա գտնվում էին ոստիկանության հսկողության տակ, բայց չէին արտաքսվում, գրանցվում էին որպես կրոնափոխ (թուրք. mihnedi), քանի որ կարճ ժամանակում կառավարության ճնշումների տակ պետք է վերջնականապես թրքացվեին²⁹։

Ըստ Հալաջյանի՝ հանրապետական Թուրքիայում թրքացման համար թվաատությունն այլևս բավարար չէր։ Պարտադիր պայման էր ընտանիքի աղջիկներին թուրքերին կնության տալը և մշակութային թրքացումը, այն է՝ մանուկներին թրքա-

24 «Քեմալական եռոտանի» եզրույթ և այս կոնցեպտի մանրակրկիտ վերլուծությունը տե՛ս Cemal Karakas, "Turkey: Islam and Laicism between the Interests of State, Politics, and Society," *PRIF Reports* 78 (2007): 8-19.

25 Քրիստոնյաների մահմեդականացման վերաբերյալ մոնոդոլական շրջանից մինչև 20-րդ դարը տե՛ս A.C.S. Peacock, Bruno De Nicola, Sara Nur Yildiz, "Introduction," in *Islam and Christianity in Medieval Anatolia*, eds. A.C.S. Peacock, et. al (London and New York: Routledge, 2016), 1-20.

26 Karakas, *Turkey: Islam and Laicism*, 8.

27 Սա էր պատճառը, որ քեմալականները սկզբում փորձեցին իսլամը ռեֆորմի ենթարկել՝ ստեղծելով «արդի իսլամ» (*Çağdaş İslam*), որը այսպես կոչված «ռացիոնալ» կամ «լուսավորչական» կրոն էր լինելու, սակայն պահպանողական շրջանակների ճնշման ներքո հրաժարվեցին այդ գաղափարից, մինչև ժամանակ պահելով իսլամը որպես ազգակերտման քաղաքիչ՝ ապագայում այդ նույն շրջանակների կողմից հնարավոր խաչընդոտների չեզոքացման համար։ Տե՛ս Karakas, *Turkey: Islam and Laicism*, 10-11. Հարցի քննարկումը տե՛ս նաև Lerna Ekmekcioğlu, *Recovering Armenia: The Limits of Belonging in Post-Genocide Turkey* (Stanford: Stanford University Press, 2016), 103-109.

28 Հալաջյան, *Դեպի կախաղան*, 101-102:

29 Նույն տեղում, 102:

կան վարժարան ուղարկելը: Հալաջյանի հետ զրույցի ժամանակ Սեբաստիայի մեծահարուստ թրքացած հայերից մեկը խոստովանում է, թե թուրքերը «... չեն հավատում մեր անվանափոխությանը: Նույնիսկ մեր զավակների թվատոթյանը չեն հավատում: Թուրք լինելու համար պայման են դնում ամուսնությունը թուրքերի հետ և թուրքական մշակույթի ընդունումը»³⁰:

Հայ տղամարդկանց մեծ մասը թրքացվում էր աշխատանք ստանալու դիմաց: Ուրֆայում, Բիրեջիկի թաղապետարանի նախագահ Սուլեյման Սուրեհիի խոսքից հայտնի է դառնում, որ տեղի 45-ից ավելի հայերը թրքացվել են և պահվել՝ թուրքերին արհեստ սովորեցնելու նպատակով, ոմանք ամուսնացել են թրքուհիների հետ, ոմանք էլ իրենց քույրերին կնության են տվել թուրքերին, որպեսզի թրքացումը վերջնականապես ամրագրվի: «Ամեն դեպքում Բերիջեկը մաքրված է հայերից, և անհանգստանալու կարիք չկա», - հայտնում է Սուրեհին³¹: Ի թիվս այլոց, հայերի թրքացումը Քեմալի սոցիալական ծրագրի կենտրոնում էր այն պատճառով, որ վերջինս ձգտում էր «վիճակագրության» հիման վրա, այսպես ասած՝ «գիտականորեն» ապացուցել, որ Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ տարածքներում մահմեդական բնակչությունն ավելի շատ էր, քան հայ բնակչությունը³² և, փաստորեն, միջին օղակների տարբեր պաշտոնյաներ տեղում փորձում էին լուծել վիճակագրության հարցը՝ քաղաքներն ու գյուղերը «հայերից մաքրելով»:

Պատկերը նույնն էր նաև Դիարբեքիրում: Հալաջյանի զրույցներից մեկի ընթացքում պարզվում է, որ մինչև 1920-1922 թթ. արտագաղթը, զանազան շրջաններից Դիարբեքիրում հավաքված հայերի թիվը 13000-14000 էր հասել՝ լրջորեն մտահոգելով թուրքերին: Արտագաղթից հետո հայերի թիվը պակասում է՝ հասնելով հազիվ 2500-3000-ի: Այնուամենայնիվ, այդ հայերն էլ՝ որպես գործոն, տարր, զուրկ էին քաղաքական արժեքից, քանի որ մեծամասնությունը կին ու երեխա էր, որ գտնվում էին թուրք բեյերի ազարակներում, իսկ մնացածն արհեստավորներ էին, որ կրոնափոխ էին եղել և աշխատում էին քաղաքում³³: Պետական քաղաքականության մասն էր հայերին որպես արհեստավորներ պահելը և ժամանակի հետ վերջնականապես թրքացնելը: Հարցով զբաղվում էր օրենսդիր մարմինը՝ Ազգային ժողովը, որը թելադրել էր կառավարությանը միջոցներ ձեռնարկել «5-6 տարում արմատապես լուծելու այդ հարցը՝ առանց աղմուկի», ինչի արդյունքում թուրքերը թե՛ լավ արհեստավորներ կունենային, թե՛ երկրի թրքությունը/թրքական տարրը կավելանար: Արհեստավոր տղամարդկանց արգելված էր արտագաղթել երկրից՝ փաստորեն, դատապարտելով

30 Նույն տեղում, 298: Թերևս, խոսքը քեմալականների մշակութային ռեֆորմի առաջադրած նոր նորմերին համապատասխանելու մասին է: Մուստաֆա Քեմալի մշակութային ռեֆորմի վերաբերյալ ավելի մանրամասն տե՛ս Erik Jan Zürcher, *Turkey. A Modern History* (London: I.B. Tauris, 2004), 176-205.

31 Հալաջյան, *Դեպի կախաղան*, 121-122:

32 Fatma Ülgen, “Reading Mustafa Kemal Atatürk on the Armenian Genocide of 1915,” *Patterns of Prejudice* 44, no. 4 (2010): 376. Տե՛ս նաև Ekmekçioğlu, *Recovering Armenia*, 33:

33 Հալաջյան, *Դեպի կախաղան*, 143:

նրանց պարտադիր թրքացման³⁴ Հարցի, թե ինչպե՞ս կարելի է թրքացնել մի ողջ ժողովուրդ, որ «ազգային մշակույթին ու անկախության ձգտելու իդեալ ունի», պատասխանն էր. դժվար կլիներ դա անել, եթե «գավառահայության կապը խզված չլիներ արտաքին աշխարհի հետ»³⁵:

Փաստացի, տեղեկատվական անդունդ կար Կոստանդնուպոլսի և գավառահայության միջև, քանի որ Կոստանդնուպոլսում կարծում էին, թե Թուրքիայում Կոստանդնուպոլսի հայերից բացի ուրիշ հայեր չկային: Ըստ Հալաջյանի, Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքարանն անգամ լուր չունեին գավառահայության մասին: Գավառահայությունը կտրված էր արտաքին աշխարհից, և շատ վայրերում հայկական վարժարաններ չկային: Ինչպես տեղեկացնում էր Դիարբեքրի երեսփոխան Շերեֆ բեյը, զարգացած հայերը հիմնականում արտագաղթել էին, իսկ մնացողների 80 տոկոսն անգրագետ էր³⁶: Նոր սերունդը դաստիարակվում էր թուրքական վարժարաններում, և սերնդափոխության միջոցով կատարվում էր «անաղմուկ» ուժացումը: Արտասահման ուղարկվող հայերի նամակները գրաքննություն էին անցնում, կոնկրետ Դիարբեքրում հայերեն թերթերն արգելված էին, գավառահայությունը ծանոթ չէր նույնիսկ Կոստանդնուպոլսում հրատարակվող հայերեն թերթերին: Խրախուսվում էին ամուսնությունները հայերի և թուրքերի միջև³⁷: Այս ամենը համարում էին Մուստաֆա Բեմալի ուժացման «առաջադիմական» միջոցների հաջողության ապացույց, որը կարծես թե ավելի արդյունավետ էր, քան հայերի բազմաձև «չարաշուք տարագրությունը»³⁸: Հայերը որակվում էին «ընդդիմադիրներ», և հայերի ու թուրք ընդդիմադիրների միջև հավասարության նշան էր դրվում: Հալաջյանը գրում է. «Այլևս պարզ ու հստակ է, որ կառավարությունը ձեռնարկել է հայերին բնաջնջելու նոր քաղաքականություն, բայց «առանց աղմուկի»: Եվ ո՞վ պիտի լինի լսողը կամ աղմուկ բարձրացնողը, երբ օրը ցերեկով կրկնվում է 1915-ի Եղեռնը»³⁹:

Հանրապետական Թուրքիան թրքացման նորանոր լծակներ էր տրամադրում՝ Արևմտյան Հայաստանի գավառները հայերից վերջնականապես մաքրելու համար: Այսպես, կանանց և աղջիկներին փախցնելու դեպքերն արդարացվում էին հանրապետական Թուրքիայի ազատականության քարոզով: Թափառականը հիշատակում է այդպիսի մի դեպք: Երբ թուրքերը փախցնում են Ուրֆայի Մինաս վարպետի աղջկան, ի պատասխան հոր բողոքի, ծաղրում են, թե՛ «սա հանրապետական երկիր

34 Նույն տեղում, 144:

35 Նույն տեղում:

36 Նույն տեղում:

37 Օսմանյան շրջանի «ներառականության», ապա երիտթուրքերի և քեմալականների հայ կանանց և երեխաների ուժացման վերաբերյալ տե՛ս Lerna Ekmekcioğlu, "A Climate for Abduction, a Climate for Redemption: The Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide," *Comparative Studies in Society and History* 55, no. 3 (2013): 522-553.

38 Հալաջյան, *Դեպի կախաղան*, 144:

39 Նույն տեղում:

է, և ամեն մարդ ազատ է ամուսնանալ նրա հետ, ում հավանում է»⁴⁰: Թրքացած կամ քրդացած հայերն, ըստ Թափառականի, թաքցնում էին իրենց ինքնությունը՝ հիմնականում իրենց տներերի վախից: Դրդելով հայերին սեփական ինքնության ժխտմանը՝ փորձում էին իսպառ ջնջել հայ լինելու գիտակցությունը: Այնուամենայնիվ, քիչ չէին նաև դեպքերը, երբ հայերը ծալոված ապրում էին՝ որպես թուրք կամ քուրդ, սպասելով հարմար առիթի գերությունից ազատվելու համար: Կանայք հարեմներում հակառակ թրքացած լինելուն, պահում էին իրենց ազգային գիտակցությունը և ապրում հստակ նպատակի՝ փախուստի համար: Ինչ վերաբերվում է տղամարդկանց, Հալաջյանը հիշում է Աջար Իբրահիմին՝ թրքացած կաթոլիկ մի հայի, Սեբաստիայի Բարգնիք (Բրգնիկ) գյուղից⁴¹, որ «կտրիճ հայ է, քաջ կռվողի համբավ ունի բանտում, բայց մոլեռանդ թուրք է ձևանում»⁴²: Թերևս, այս դեպքերն էին, որ լավատեսություն էին ներշնչում Հալաջյանին և նրա գրուցակիցներից Տիգրան աղային, որը կարծում էր, թե թեև «նոր չէ, որ իրագործվում է հայերին թրքացնելու կամ կողոպտելու քաղաքականությունը», սակայն «հայը չի թրքանում»⁴³:

Պատահում էին դեպքեր, երբ ամուսնությունը հայուհիների կրոնափոխության պատճառ չէր դառնում: Օսմանյան կայսրության պայմաններում մահմեդական ամուսինները հաճախ թույլ էին տալիս իրենց կանանց մնալ քրիստոնյա՝ պայմանով, որ վերջիններս պետք է շարունակեին հաճախել եկեղեցական ծեսերին, կիրակնօրյա Պատարագին և ստանային Հաղորդություն: Եթե այս պայմանը չէր կատարվում, կինը պարտավորվում էր իսլամ ընդունել⁴⁴: Նմանատիպ «հանդուրժողական» ամուսնությունների դեպքեր են հանդիպում նաև քեմալական Թուրքիայում, որոնք, սակայն, պայմանավորված էին աշխարհիկացման և արդիականացման միտումներով: «Դեպի կախաղանի» էջերին հանդիպում ենք արաբկիրցի Թուրան բեյին, ում կինը հայ ուսուցչուհի էր, և պահում էր «ազգությունը», քանի որ նրանց ամուսնությունը կրոնական չէր, այլ քաղաքացիական: Ըստ Թուրան բեյի՝ «կրոնը խղճի գործ է, հայը թող գնա եկեղեցի, իսկ թուրքը՝ մզկիթ: Կրոնը ինչ գործ ունի մեր ընտանեկան կապի հետ»⁴⁵: Այնուամենայնիվ, թրքացման ամենից շատ ենթարկվում էին կանայք, որոնց էլ Հալաջյանը փորձում էր ամեն գնով ազատել հարեմներից՝ հուսալով, որ կկարողանա ստանալ Խորհրդային Հայաստանի աջակցությունն այս հարցում. խիստ բարդ մի խնդիր⁴⁶:

40 Նույն տեղում, 129: Խնդրի քննարկումը տե՛ս նաև Ekmekçioğlu, “A Climate for Abduction.”

41 Բրգնիկը դեռ 17-րդ դարից հայտնի էր կաթոլիկ հայ բնակչությամբ: Բրգնիկից էր հայտնի նահապետ, կաթոլիկ Միքայել Սեբաստացին: Տե՛ս Նոննա Սարգսյան, «Միքայել Սեբաստացի (Բրգնիկցի) նոր նահապետը», *Բանբեր Մատենադարանի* 24 (2017), 189-208:

42 Հալաջյան, *Դեպի կախաղան*, 330:

43 Նույն տեղում, 651:

44 Այս մասին տե՛ս Emese Muntan, “Negotiating Catholic Reform: Global Catholicism and Its Local Agents in Northern Ottoman Rumeli (1570s-1680s),” (PhD diss., Central European University, 2021), 174-179.

45 Հալաջյան, *Դեպի կախաղան*, 181:

46 Հալաջյանը հսկայական ջանքեր է ներդրել գավառահայերի վիճակագրությունը կազմելու և Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններին ներկայացնելու համար, ինչում վերջինիս օգնել են

Սրբազան տարածքի վերափոխում

Թրքացման էին ենթարկվում նաև սրբազան տարածքները: Թեև հանրապետական Թուրքիայում իսլամը ճանաչվեց երկրի պաշտոնական կրոն, աշխարհիկացման գործընթացի անքակտելի մասը և մշակութային ռեֆորմի կարևոր բաղադրիչներից էր կրոնական խորհրդանիշների փոխարինումը⁴⁷: Նախկինում՝ Օսմանյան շրջանում, մեծ թափով էր ընթանում քրիստոնյաների սրբազան տարածքների՝ հատկապես եկեղեցիների մահմեդականացումը մի քանի պատճառով: Նախ, մզկիթների քանակը բավարար չէր նախկին Բյուզանդիայի տարածքում, և նորերը կառուցելու փոխարեն մահմեդական վարչակազմը գերադասում էր արդեն կառուցված շինությունների բռնագավթումը՝ տվյալ թաղամասը *սուննի* մահմեդականներով, այդ թվում՝ նորադարձներով բնակեցնելու⁴⁸ և մահմեդական բնակչության սուննիթիզացման համար⁴⁹: Երկրորդ, սրբազան տարածքի իսլամացումը կամ վերջինիս սպառնալիքը հավելյալ լծակ էր *դիհմի*՝ ոչ մահմեդական հարկատու ժողովուրդների կառավարման համար, սակայն լինում էին դեպքեր, երբ հնարավոր էր կամ բողոքելով, կամ կաշառքով եկեղեցին հետ ստանալ⁵⁰: Երբեմն եկեղեցիների առգրավումը կամ փակումը պայմանավորված էր լինում հենց քրիստոնյա ազգերի՝ տվյալ եկեղեցու պատկանելության շուրջ բորբոքվող վեճերով, որոնք կարող էին հավելյալ խժժությունների տեղիք տալ կայսրությունում:

Հալաջյանի օրագրության գրության ժամանակներում՝ 1924-1928 թթ., սրբազան վայրերի իսլամացումն սկսում է զիջել իր դիրքերը դրանց աշխարհիկացմանն ու ապասրբազանացմանը (անգլ. desecralization): Աշխարհիկացման են ենթարկվում ոչ միայն եկեղեցիները, այլև մզկիթները: Այսպես, 1928 թ. Հալաջյանը նկարագրում է, թե ինչպես էին քանդում Սերաստիայի մզկիթներից մեկը՝ Գուրչունլու Յեշիլ մզկիթը (Gürcünlü Yeşil Cami)՝ Մուստաֆա Քեմալ փաշայի անվան հրապարակը կառուցելու և նրա արձանը կենտրոնում կանգնեցնելու համար⁵¹: Հալաջյանն անդրադառնում է

բազմաթիվ ծաղյալ հայուհիներ, որոնցից շատերն ամուսնացած էին թուրք պաշտոնյաների հետ: Այս վիճակագրությունը Թափառականը տպագրել է «Դեպի կախաղանի» վերջին էջերին (854-877):

47 Zürcher, *Turkey*, 192-193.

48 Այս մասին տե՛ս Marc David Baer, “The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul,” *International Journal of Middle East Studies* 36, no. 2 (2004): 159-181.

49 Օսմանյան կայսրության սուննիթիզացման քաղաքականության մասին տե՛ս Derin Terzioğlu, “How to Conceptualize Ottoman Sunnitization: A Historiographical Discussion,” *Turcica* 44 (2012–2013): 301–338.

50 Այսպիսի մի շարք պատմություններ է ներկայացնում Երեմիա Քյոմյուրճյանը՝ խոսելով ոչ միայն հայոց եկեղեցիների, օրինակ՝ Բուրսայի եկեղեցիներից մեկի թալանման, այլև հույների և այլ քրիստոնյաների եկեղեցիների մասին: Օրինակ՝ պատմում է իր լսածը Մահմետի Ամբակումից, թե ինչպես էին մահմեդականները բռնագրավել հույների եկեղեցիներից մեկը, վերածել մզկիթի և մինարեթ կառուցել, ավելի ուշ հույները կարողացել էին կաշառքի միջոցով հետ վերցնել եկեղեցին և քանդել մինարեթը: Որոշ ժամանակ անց թուրքերը նորից են բռնագրավում նույն եկեղեցին: Քյոմյուրճյան, *Դիրք պատմաբանությունաց*:

51 Հալաջյան, *Դեպի կախաղան*, 658:

նաև մեդրեսեների (թուրք. medrese) (կրոնական իրավունքի դպրոցներ) և դերվիշական թեքքենեների (թուրք. tekke) փակմանը⁵²: 1925 թ. հունիսին՝ Շեյխ Սայիդի մահապատժից հետո, նոյեմբերի 30-ին ընդունված 677 օրենքով Աթաթուրքը հրամայում է փակել դերվիշական թեքքենեներն ու թարիքաթները, քանի որ «լուսավորչության ու գիտության դարում» Թուրքիան «երբեք չէր կարող լինել շեյխների, դերվիշների, աշակերտների և հետևորդների» երկիր⁵³: Աթաթուրքը ոչ միայն հետադիմական էր համարում դերվիշական ինստիտուտը և մահմեդական ուլեման, այլև լուրջ խոչընդոտ էր տեսնում՝ պայմանավորված վերջիններիս՝ հասարակության մեջ ունեցած բարձր դերով, կապերով և մահմեդական հասարակության վրա ունեցած մեծ ազդեցությամբ⁵⁴:

Քեմալի վարած կրոնական քաղաքականությունը մեծ դժգոհություն էր առաջացնում մահմեդական բնակչության մեջ: Այսպես, Մալաթիա-Մերաստիա ճանապարհին, Հասան Չելեբի գյուղում, Հալաջանի և թուրք քաղաքական ամբաստանյալ խմբագիրների միջև զրույց է սկսվում քրդական ապստամբության վերաբերյալ, որի ընթացքում բոլորն անխտիր բողոքում են քեմալական իշխանության վարած աշխարհիկացման քաղաքականությունից: Երբ քաղբանտարկյալ Աբդուլ Ռեզաքն արդարացնում է դա «հայրենիքի շահի» պահանջով, ներկաները պոռթկում են. «Մի՛ ասեք հայրենիքի շահը, այլ Քեմալի ու Ըամթեի շահը և նրանց «քեյֆը» այդպես էր պահանջում: Հայրենիքի շահի ու քաղաքականության պահանջով էր, որ թեքքենեները, մեդրեսեները փակվեցին, մեր հարեմների սրբությունը աղարտվեց, պաշտոնյաների ու ուսուցիչների գլխին եվրոպական գլխարկ դրվեց, մեկ ոսկու փոխարեն 50 ոսկի տուրքերի ավելացում եղավ, չերքեզները կոտորվեցին և քրդերը, որ տարիներ ի վեր ծառայել են նույն դրոշին ու արյուն թափել հայրենիքի պաշտպանության համար, ջարդվեցին, թալանվեցին ու դեռ շարունակվում են գնդակահարությունները և կախաղանները»⁵⁵: Թուրքերն ու քրդերը բողոքում էին, թե՛ «մինչ օրս վախենում էինք, թե գյավուրը կգրավի մեր երկիրը և ոտնակոխ կանի իսլամական սրբությունները՝ Ղուրանը, մզկիթը, հարեմը: Այսօր, երբ կառավարությունը պաշտոնապես կացնահարում է այդ սրբություններն արմատից, այլևս ի՞նչ վախ ունենք գյավուրից, թող գա ու գրավի մեր երկիրը»⁵⁶: Շատերը խոսակցություններում փնտվում էին Գազի փաշային, թե՛ «երեկ ուստիկաններով սրճարաններից, փողոցներից մարդ հավաքող և մզկիթ դրկող Քեմալը, իր դիրքն ամրացնելուց հետո, այսօր ոչ միայն այդ մզկիթներն է քանդում, այլև աղոթատեղիները պոռնկանոց է դարձնում»⁵⁷:

Եկեղեցիները և մզկիթները վերածվում էին բանտերի և զինանոցների: Այդպիսի

52 Նույն տեղում, 290-295:

53 Üngör, *The Making of Modern Turkey*, 132-133.

54 Zürcher, *Turkey*, 191-192. Ավելի մանրամասն դերվիշական թեքքենեների փակման վերաբերյալ տե՛ս John Robert Barnes, "A Short Note on the Dissolution of the Dervish Orders in Turkey," *The Muslim World* 64, no. 1 (2007): 33-39.

55 Հալաջան, *Դեսի կախաղան*, 291:

56 Նույն տեղում:

57 Նույն տեղում, 452:

մի եկեղեցի-բանտում էր (թիվ 1 բանտը) Հալաջյանն սպասում Անկախության ատյանի առջև կանգնելու իր օրվան, որը 1908-1912 թթ. կառուցվել էր հայ բողոքականների կողմից և գտնվում էր Մեզրեից Խարբերդ տանող ճանապարհի վրա⁵⁸։ Եկեղեցին քեմալական Թուրքիայի վերնախավի կողմից ընկալվում էր որպես ազգապահպան ինստիտուտ, և ոչ լոկ սրբազան վայր։ Եկեղեցին փակելով՝ փակում էին նաև վարժարանը, ինչն ստիպում էր հայ մանուկներին հաճախել թրքական վարժարան, մոռանալ հայ գիրն ու լեզուն, արդյունքում՝ սահուն կերպով թրքանալ։ Պատրիարքարանը չէր կարողանում, կամ, ինչպես Հալաջյանն է գրում, չէր ցանկանում պատշաճ կերպով միջամտել գավառահայության խնդիրները լուծելուն⁵⁹, և վիճակը շարունակում էր մնալ իրապես ողբալի։

Ստեղծված իրավիճակում ջնջվում էին թե՛ դավանական, թե՛ կրոնական սահմանները։ Թափառականի հաղորդմամբ, օրինակ, Բալուում եկեղեցի կամ վարժարան չկար, և ոչ էլ գյուղի քահանա՝ «մեռել թաղելու համար։ Ամեն հայ մեռելաթաղ էր իր համար»⁶⁰։ Դիարբեքիում հայերի թաղումները կատարում էին ասորի վարդապետները, քանի որ հայերը «ո՛չ ժամ, ո՛չ եկեղեցի» ունեին, և տղաները թուրքի դպրոց էին գնում⁶¹։ Ս. Կիրակոս եկեղեցին մատնված էր պարապուրդի, զանգակատունն ամբողջությամբ քանդված էր⁶²։ Մալաթիայում քահանա և եկեղեցի չկար, հայերի թաղումները կատարում էր աշխարհական Գրիգոր Էֆենդին, կամ էլ թաղի իմամը⁶³։ Սեբաստիայի՝ զգալի թվաքանակով հայությունը ո՛չ եկեղեցի ուներ, ո՛չ վարժարան։ Եկեղեցին (Սուրբ Նշան վանքի եկեղեցիները) գինվորական մթերանոցի էր վերածվել⁶⁴, իսկ վարժարանի շենքն այրել էին։ Թուրքերն անգամ խոստովանում էին, թե մոռացել են, որ քաղաքում հայություն կա, որովհետև վաղուց է, ինչ չէին լսել եկեղեցիների զանգերի ձայնը⁶⁵։

Թափառականը եկեղեցիների պահպանման, ինչպես նաև հայությանը թրքացու-

58 Դժվար է ասել, թե արդյոք սա նույն եկեղեցին է, որը 1973 թ. գրանցված է որպես «ասորական պատմական եկեղեցի» Դիարբեքիի մշակույթի և բնական ժառանգության պահպանության ցուցակում։ 2015 թ. դրությամբ այն օգտագործվում էր որպես ավտոկայանատեղի։ Տե՛ս «Խարբերդի հայկական եկեղեցին կվերածվի հյուրանոցի», ՊանԱրմենիան <https://www.panarmenian.net/arm/news/191587/>, դիտվել է 10.11.2021, նաև Տաթևիկ Սարգսյան, «Պատմական Խարբերդի հայկական եկեղեցու ճակատագիրը՝ «Դողան»-ի ուշադրության կենտրոնում» <https://www.azatutyun.am/a/29610247.html>, դիտվել է 10.11.2021։

59 Հալաջյան, *Դեպի կախաղան*, 666։

60 Նույն տեղում, 861։

61 Նույն տեղում, 157-158։

62 Դիարբեքիի Ս. Կարապետ եկեղեցին այստեղ կանգուն մնացած միակ Հայ առաքելական եկեղեցին է։ 2019 թ. սկսվել են եկեղեցու վերանորոգման աշխատանքները։ 2022 թ. հունվարին Սուրբ Զատիկի Պատարագ է մատուցվելու այս եկեղեցում։ «Տիգրանակերտի Ս. Կիրակոս պատմական եկեղեցին վերաբացվելու է Զատիկին», <https://www.aliqmedia.am/2021/11/02/35756/>, դիտվել է 12.11.2021։

63 Հալաջյան, *Դեպի կախաղան*, 289։

64 Երկար ժամանակ Ս. Նշան վանքի տեղում թուրքական ռազմակայան էր։ Վանքի եկեղեցիներից մեկը 2019 թ. հանձնվել է վերանորոգման և գործելու է որպես թանգարան։

65 Հալաջյան, *Դեպի կախաղան*, 454։

մից հետո պահելու գրավական էր համարում տեղի քահանաներին: Այն քահանաները, որոնք քաջություն էին ունենում մնալու և պայքարելու եկեղեցու և հայության համար, կարողանում էին իրենց շուրջը համախմբել հայերին և թրքացումից փրկել գավառահայության մի մասնիկ: Այսպես, քանի դեռ Սեբաստիայում էր Սարգիս սրբազանը, եկեղեցին և ազգային կալվածքները չէին կարողանում առգրավել: Նրա մեկնումից հետո տեղի քահանան՝ տեր Սիոնը, վախենում էր անգամ կրոնական հազուստ կրել, և չէր կարող միջնորդել՝ սեբաստահայերի՝ այդքան փափագած դպրոցը բացելու համար: Հաճախ թրքացած հայ կանայք չէին հայտնում իրենց ինքնությունը Սիոն քահանային, քանի որ վերջինս չէր կարողանում պաշտպանել հայերին: Այս պայմաններում Սեբաստիայում հայերի հարաբերական պաշտպանությունն իր վրա էր վերցրել մեծահարուստ, առերես թրքացած մի հայ՝ ճաշարանապետ Դուրսուն էֆենդին, որը չէր կարողանում գաղթել, քանի որ պատասխանատվություն էր կրում տեղի հայ բնակիչների համար, և փորձում էր կազմակերպել նրանց մի փոքր մասի արտագաղթը (արդեն կազմակերպել էր 500 հայի գաղթը Հալեպ)⁶⁶:

Սեբաստիայի քահանայի հակապատկերն էր Արաբկիրի տեր Գուրգենը, որին Հալաջյանը բնորոշում է որպես «քաջարի կրոնավոր», ով, ամեն վտանգ զանց առնելով, ոչ միայն մնում էր իր ժողովրդի մոտ, այլև հաջողում է վարժարան բացել և եկեղեցին գրավումից ազատել:

Մյուս օրինակելի քահանան, որին հիշում է Թափառականը, Կեսարիայում առաջնորդական փոխանորդ տեր Սերովքե Բուրմանյանն էր, որը ծաղկուն էր պահում կեսարիահայությունը՝ տարիներ շարունակ բաց պահելով եկեղեցին, օժանդակելով վանքին, որբանոցին և քաղաքի երկու վարժարաններին: Փախուստից հետո Հալաջյանն այցելում է Կեսարիայի տեր հորը՝ իր շնորհակալությունը հայտնելու հայերի բեկորները պահպանելու քաջության համար: Այս առիթով Հալաջյանը գրում է. «Վերջին տարիների փորձը ցույց է տվել, թե ինչ մեծ դեր կարող է կատարել մի Առաջնորդ կամ նույնիսկ գյուղական մի Տեր Պապա, ամեն պաշտպանությունից զուրկ ճակատոր ժողովրդի հուսալքված գավակների հանդեպ, եթե հովիվը, Առաջնորդը կամ ղեկավարը պատրաստակամություն ցուցաբերի հանուն իր ժողովրդի փրկությանը զոհաբերվելու: Ահա՛ հեռավոր Արաբկիրը՝ իր Տեր Գուրգենով, ահա՛ Կեսարիան՝ իր անվիատ փոխանորդով: Երկուսն էլ օրինանք են ոչ միայն իրենց հարազատ քաղաքների, այլև ողջ Անատոլիայի հայության համար: Արաբկիրն ու Կեսարիան երկու փայլող ջահեր են գավառահայության մթազնած հորիզոնին և խավարամած երկնականարի վրա: Մարեք այդ երկու ջահերը՝ կմարի և գավառահայությունը: Ժողովուրդը հուսահատության մեջ է և կառչելու շյուղ է փնտրում, և այդ երկու կենտրոնները փրկության կայաններ են այս դժբախտ ժողովրդի համար»⁶⁷:

Երկար ջանքերից ու մտորումներից հետո Թափառականն, այնուամենայնիվ, գալիս է այն եզրակացության, որ գավառահայը չի կարող ապրել Թուրքիայում: Հայերի նկատմամբ կիրառվող ամենախիստ ճնշումները, տեղ-տեղ սպանության դեպքերը և

66 Հալաջյան, *Դեպի կախաղան*, 296:

67 Նույն տեղում, 547:

զանգվածային թրքացնելու պետական ձեռնարկը բացորոշ ապացուցում են, որ «թուրք կառավարությունը որոշել է հայ անունը սրբել Թրքահայաստանից»⁶⁸: Փրկության միակ ճանապարհը գաղթելն է, բայց ո՞ր: «Ժողովուրդը - գրում է Թափառականը - հավատում է, որ հայրենիք ունի և հպարտությամբ գոռում է՝ “Հայաստան պիտի երթամ”»⁶⁹, սակայն, դատելով Թափառականի հիասթափությունից, Խորհրդային Հայաստանը հակված չէր դռները բացելու գաղթական հայերի առջև⁷⁰:

GEVORG HALAJYAN'S DIARY “TO THE GALLOWS” AS A PRIMARY SOURCE ON TURKIFIED ARMENIANS DURING AND AFTER THE ARMENIAN GENOCIDE

Anna M. Ohanjanyan
Matenadaran, Armenia

SUMMARY

Gevorg Halajyan's (Taparakan) diary-memoir was published in the USA yet in 1932, but it has not been decently studied and systematized. This extensive work is an invaluable source about the Turkification and assimilation of Armenians in several provinces of Western Armenia in 1924-1928. To stand before the Independence Tribunal of Kemalist Turkey, Halajyan had to travel to Adana, Diyarbakir, Kharberd, Malatya, to be eventually imprisoned in the jail of Sebastia. Halajyan wrote down whatever he eye-witnessed and heard of about the conversion and assimilation of the Armenians in the provinces. Later he escaped from prison to Bulgaria and then to America.

This article analyzes the data Halajyan left about Turkified Armenians, as well as discusses the issue of desacralization of churches and chapels during the Armenian Genocide. It also singles out Turkification cases, forms, and mechanisms to compare them with the mechanisms of Islamization in the Ottoman period to reveal not only the similarities but, first of all, the differences, particularly, due to the concept substitution.

Key words: Turkification mechanisms, Islamization, conversion, the rebellion of Sheikh Said, Istiklal, Armenian Genocide.

68 Նույն տեղում, 546.

69 Նույն տեղում, 509:

70 Նույն տեղում, 547

ДНЕВНИК ГЕВОРГА АЛАДЖЯНА “НА ВИСЕЛИЦУ” КАК ПЕРВОИСТОЧНИК О ТЮРКИЗИРОВАННЫХ АРМЯНАХ ВО ВРЕМЯ И ПОСЛЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Анна М. Оганджян
Матенадаран, Армения

РЕЗЮМЕ

Дневник-мемуар Геворга Аладжяна (Тапаракан) был издан в США еще в 1932 году, но не был должным образом изучен и систематизирован. Этот обширный труд является бесценным источником о тюркизации и ассимиляции армян в нескольких провинциях Западной Армении в 1924-1928 годах. Чтобы предстать перед Трибуналом Независимости кемалистской Турции, Аладжян должен был отправиться в Адану, Тигранакерт или Диярбакыр, Харберд, Малатию, чтобы в конечном итоге оказаться в тюрьме Себастии. Аладжян записал все, что видел и слышал об обращении и ассимиляции армян в провинциях. Позже он сбежал из тюрьмы в Болгарию, а затем в Америку.

В статье вкратце проанализированы данные, оставленные Аладжяном о тюркизации армян, десаκραлизация церквей и часовен во время Геноцида армян. Выделены случаи, формы и механизмы тюркизации, чтобы сравнить их с механизмами исламизации в период Османской империи с целью выявления не только сходств, но, прежде всего, различий, в частности, из-за подмены понятий.

Ключевые слова: механизмы тюркизирования, исламизация, обращение в ислам, восстание шейха Саида, Истикляль, Геноцид армян.

REFERENCES

«Գևորգ Հալաջյանի՝ “Դեպի կախաղան” բանտային օրագիրը» [Gevorg Halajyan's Jail Diary “To the Gallows”], <https://www.aravot.am/2015/03/05/548207/>;

Գևորգ Հալաջյան, *Դեպի Կախաղան*, Մաս 1 [Gevorg Halajyan, “To the Gallows”, Part I], <https://www.youtube.com/watch?v=qx9Ojl9qWuc>;

«Խարբերդի հայկական եկեղեցին կվերածվի հյուրանոցի» [The Armenian Church in Kharberd will be Turned into a Hotel], <https://www.panarmenian.net/arm/news/191587/>;

««Վերելք» ակումբի տեսաշարը» [The Video Series of “Verelk” Club], <https://livenews.am/press/tag/qևորգ-հալաջյան/>;

«Տիգրանակերտի Ս. Կիրակոս պատմական եկեղեցին վերաբացվելու է Զատիկին» [Saint Kirakos Historic Church of Tigranakert will be Reopened on the Easter Feast], <https://www.aliqmedia.am/2021/11/02/35756/>;

Halajyan, Gevorg. «Հօրս տունը» [My Father's Home]. *Hayreniq* 121, no. 1, (1932): 35;

Halajyan, Gevorg. *Դեպի կախաղան* [To the Gallows]. Boston: Hayreniq press, 1932;

Halajyan, Gevorg. *Դերսիմի ազգագրական նյութերը* (մեքենագիր) [Ethnographic Materials Concerning Dersim (typewritten)]. Archive of the Institute of Archeology and Ethnography of NAS RA, Folder nr. 5a (unpublished);

Halajyan, Gevorg. *Դերսիմի հայերի ազգագրությունը. Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն: Նյութեր և ուսումնասիրություններ*, հ. 5 [The Ethnography of the Armenians of Dersim. Armenian Ethnography and Folklore: Materials and Studies, vol. 5]. Yerevan: Arm SSR Academy Sciences press, 1973;

Nshanean, Hakob (ed.). *Ժամանակագրութիւն* [Chronology]. Jerusalem: St. James' press., 1915;

Pepanyan, Artsrun (ed.). *Դեպի կախաղան* [To the Gallows]. Yerevan, 2014;

Qyomyurchean, Yeremia Ch'elebi. *Գիրք պատմաբանութեանց* [Book of Historiographies]. Mekhitarist Library of Venice, MS 509 (unpublished);

Safaryan, Aleqsandr. *Զիյա Գյոքալիք և Թյուրքականության հիմունքները* [Ziya Gyökalp and the Basics of Turkism]. Yerevan: YSU Press, 2012;

Sargsyan, Nonna. «Միքայել Սեբաստացի (Բրգնիկ) նոր նահատակը» [The Neo-Martyr Miqayel of Sebastia (Brgnik)]. *Banber Matenadarani* 24 (2017): 189-208;

Sargsyan, Tat'evik. «Պատմական Խարբերդի հայկական եկեղեցու ճակատագիրը՝ «Դողան»-ի ուշադրության կենտրոնում» [The Destiny of Kharberd's Historic Armenian Church at "Doghan's" Attention], <https://www.azatutyun.am/a/29610247.html>.

Հեղինակի մասին

About the Author

Об авторе

Աննա Մ. Օհանջանյան, պատմ. գիտ. թեկն., դոց., աստվածաբան, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ «Մատենադարան»-ի ավագ գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ պատմական աստվածաբանություն, կրոնագիտություն:

Էլ. փոստի հասցե՝ annaohanjanyan@gmail.com

Anna M. Ohanjanyan, PhD in History, Associate Professor, Senior researcher at the Institute of Ancient Manuscripts after Mesrop Mashtots "Matenadaran."

Research fields – Historical Theology, Religious Studies.

E-mail: annaohanjanyan@gmail.com

Анна М. Оганджаниян, канд. ист. наук, доцент, исследователь богословия, старший

Աննա Մ. Օհանյան

научный сотрудник научно-исследовательского института древних рукописей имени
Месропа Маштоца “Матенадаран.”

Область исследований – историческое богословие, религиоведение.

Эл. почта: annaohanjanyan@gmail.com